

WSTĘP

„Zespół siedmiu podmiejskich dworów patrycjusz gdańskich przy Polankach w Oliwie, dzięki swemu malowniczemu usytuowaniu na zboczach zalesionych wzgórz Wysoczyzny Gdańskiej, rozległym widokom na morze, a przede wszystkim bogactwu i wyrafinowaniu rozwiązań architektury i ogrodów, wyróżniał się spośród znacznej liczby podobnych założeń, które od XVI do XIX wieku położone były w okolicach Gdańska. Bardzo dużo składników przestrzennej kompozycji rezydencji zniszczono bezpowrotnie, znaczna część ulega dewastacji, wiele mimo złego stanu technicznego czeka na swoją ostatnią szansę ratunku”.

Cytat ten otwierał w 1988 roku moją rozprawę doktorską, której celem było rozpoznanie i przedstawienie rozwoju architektury oraz założeń zieleni dworów mieszczańskich przy Polankach od powstania po czasy współczesne¹. Dodatkowym zamiarem było zdefiniowanie wartości oraz wskazanie kierunków ochrony zabytkowego zespołu. Zawarte w pracy wyniki badań mimo upływu trzydziestu lat nie straciły na aktualności. Stąd niniejsza publikacja, której zadaniem jest przybliżenie procesów tworzenia rezydencji przy Polankach, przedstawienie chronologii rozwoju oraz zakresu przekształceń poszczególnych dworów i kompozycji ogrodów. Pomoże to w ocenie współczesnej wartości kulturowej tego ważnego dla dziejów gdańskiej architektury zespołu.

Publikacja opiera się na rezultatach poszukiwań archiwalnych oraz wynikach terenowych badań przeprowadzonych w latach 1982–1988. Uwzględnia także współczesny stan wiedzy, w tym szczególnie nowe źródłowe materiały ikonograficzne oraz wyniki badań autora korzystającego z dostępności niektórych obiektów w późniejszym okresie. Postęp wiedzy i nowe ustalenia sprawiły jednak, że pracę trzeba było napisać od nowa. Bez zmian pozostała część graficzna, zawierająca autorskie rysunki poszczególnych budynków i założeń zieleni, dokumentująca ich stan w kolejnych etapach rozwoju².

Struktura książki

Opowieść o Polankach rozpoczyna informacje o historycznych i kulturowych uwarunkowaniach powstania podmiejskich rezydencji mieszczan gdańskich oraz kształtowaniu ich struktury przestrzennej w drugiej połowie XVII wieku. Dalej przybliżyłem dzieje przemian gospodarstw i majątków położonych w rejonie Polanek w podmiejskie siedziby oraz proces kształtowania podstaw kompozycji przestrzennej rezydencji w drugiej połowie XVII wieku. W kolejnej części przedstawiłem rozwój zespołu w okresie baroku i rokoka w latach 1740–1772, zaprezentowany na tle podobnych założeń w okolicach Gdańska. Następny rozdział scharakteryzuje zmiany założeń przestrzennych i architektury na przełomie XVIII i XIX wieku, czyli w epoce klasycyzmu, zakończonej wojnami napoleońskimi. Kolejny zaznajomi z postępującym regresem i zmianami przestrzennymi XIX i pierwszej połowy XX wieku. Ostatni rozdział dotyczy dziejów najnowszych, od 1945 roku po czasy współczesne. Pracę kończy podsumowanie, po którym Czytelnik znajdzie informacje o aktualnym stanie badań, zasobie archiwalnym i literaturze przedmiotu.

Metoda pracy

Przekazy zawarte w źródłach pisanych, kartograficznych i ikonograficznych oraz literatura przedmiotu nie dawały podstaw do wiarygodnego przedstawienia przeobrażeń

ilustracja nr 1. na str. 5.
Fragment Królewskiej Doliny i Świętej Studzienki, akwarela Augusta L. Randta z 1853 roku, na podstawie własnego rysunku z 1826 roku.

-
- 1 M. Gawlicki, *Zespół dworów mieszczan gdańskich przy Polankach w Oliwie*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem doc. dr hab. inż. arch. Jadwigi Habeli w Katedrze Historii i Teorii Architektury Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 1988. Publiczna obrona dysertacji odbyła się w Gmachu Głównym Politechniki Gdańskiej 2 czerwca 1989 roku.
 - 2 Wszystkie rysunki wykonane zostały przez autora w latach 1984–1988.

architektonicznych dworów i ogrodów przy Polankach. Pracę oparto na wynikach własnych badań terenowych budowli zachowanych w latach osiemdziesiątych XX wieku, uznając je za kluczowe źródło wiedzy.

Na podstawie pomiarów inwentaryzacyjnych dworów i towarzyszącej im zabudowy oraz planów geodezyjnych autor przeprowadził w latach 1982–1987 studia poszczególnych zespołów, wykonując badania architektoniczne dostępnych fundamentów, ścian, stropów, więźb dachowych i detali³. Analizie poddano formy architektoniczne, rozplanowanie wnętrz, parametry techniczne ścian, konstrukcji i detalu. Wykonano badania wątków murów oraz rodzajów i wymiarów użytych cegieł, prześledzono przebieg linii historycznych granic i ukształtowanie terenu, rozważono zasady kompozycji oraz cechy stylowe ogrodów, dobór zieleni, a także systemy funkcjonowania strumieni, stawów i przepustów wodnych. Rezultaty pozwoliły na sporządzenie rozwarstwień chronologicznych zachowanych i dostępnych obiektów architektonicznych oraz elementów zagospodarowania, dając podstawę do rekonstrukcji kolejnych faz rozwoju. Wyniki badań i analiz, ujęte w formę graficzną, wzbogacone o studia porównawcze kilkudziesięciu zespołów podworskich zachowanych w okolicach Gdańska, umożliwiły opisanie etapów rozwoju, cech stylowych architektury i zasad kształtowania kompozycji ogrodowych.

Należało pokonać ograniczenia wynikające z braku pełnej dostępności poszczególnych założeń, związanego z ówczesnym sposobem użytkowania. Dwa zespoły znajdowały się w gestii wojska, w jednym działał szpital, w kolejnym umieszczono zamknięte schronisko dla nieletnich. Utrudnienia dotyczyły wstępu na teren, wglądu do planów oraz możliwości przeprowadzenia pełnych badań. Część historycznych budynków nie istniała. Mimo trudnień udało się zgromadzić informacje, których obecnie – ze względu na zniszczenie wielu relikwów historycznych – nie można już pozyskać.

Pozytywne zmiany nastąpiły dopiero w kolejnych dziesięcioleciach po 1989 roku. Remont konserwatorski zespołu Dworu II umożliwił autorowi weryfikację wcześniejszych ustaleń badawczych. Podobnie badania architektoniczne Dworu V, przeprowadzone w ramach przygotowania remontu w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku, uszczegółowiły i rozwinęły hipotezy badawcze z lat osiemdziesiątych.

Zagadnienia terminologiczne

Definicje pojęcia rezydencji przedstawili w swoich pracach A. Miłobędzki i T. Jakimowicz⁴. Problemem genezy i znaczenia terminu „willa” zajął się szczegółowo J. Kowalczyk, wskazując na niedostatki pojęciowe języka staropolskiego⁵. Pojęcia „dwór” i „willa”, oprócz innych znaczeń, mogą odnosić się także do podmiejskich siedzib mieszczańskich.

Termin „dwór”, określający pierwotnie cały kompleks zabudowań siedziby właściciela ziemskiego, z wszystkimi budynkami mieszkalnymi, gospodarczymi, podwórzem i ogrodem w obrębie ogrodzenia lub umocnień obronnych, około 1500 roku definiował Pietro Crescentii: „Dwór albo folwark sobie postawić chędogi y dobrze obwarowany ku pożytkowi y też ku zdrowemu mieszkaniu [...] dom ma być mały

3 Inwentaryzacje historycznych budynków z obszarów Dworów I, III, IV, V, VI w skali 1:50 wykonali pod kierunkiem autora studenci Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej.

4 A. Miłobędzki, *Pałac i zamek „renesansowy”*, [w:] *Renesans, sztuka i ideologia*, Warszawa 1976, s. 411–420; T. Jakimowicz, *Rezydencje w Polsce w wieku XVI, stan i potrzeby badań*, red. T. Jaroszewski, KAIU 1979 t. XXIV, z. 4, s. 311–355, tamże szczegółowa literatura. Dyskusyjna jest terminologia przyjęta przez T. Jakimowicz, dotycząca „dwupałacowego zamku” – s. 5, „pałacu wieży” – s. 4, „kamienicy” – s. 16.

5 J. Kowalczyk, *Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia*, KAIU 1976, t. XXI, s. 280–285.

albo wielki, drewniany albo kamienny, wedle dostatku gospodarskiego”⁶. Nazwę stosowano do określenia różnorodnych funkcji zespołu osadniczego do połowy XVII wieku, później w tym znaczeniu pojawiała się sporadycznie. Rozpoczęty w XVI stuleciu proces zmian prowadził do skupienia rozproszonych funkcji w jednym budynku. Od połowy XVII wieku dworem nazywany był główny budynek siedziby ziemiańskiej. Definiuje go wydana w 1659 roku w Krakowie *Krótką nauką budowniczą...* jako „o jednym piętrze budynek albo z drzewa albo z muru”⁷. Termin stosowany do głównego budynku mieszkalnego zyskiwał dokładniejsze oznaczenia związane z funkcją, sposobem użytkowania, formą, materiałem lub wielkością.

Architektura renesansu, zainspirowana starożytnością, wprowadziła pojęcie willi podmiejskiej, rozumianej jako rezydencja otoczona ogrodem albo wyłącznie budynek mieszkalny, rozpropagowane przez traktaty, wzorniki architektoniczne i realizacje. W literaturze polskiej od XVI wieku termin „willa”, zaczerpnięty z łaciny, stosowany był sporadycznie, przyjął się dopiero w XX wieku⁸.

Odrębnie przedstawia się nazewnictwo dotyczące podmiejskich posiadłości Gdańska. Dokumenty pisane w języku łacińskim terminem „villa” określały wyłącznie wieś. W tych samych źródłach pojawia się termin „aula”, który odnosił się do całości rezydencji lub tylko do budynku mieszkalnego⁹. W dokumentach pisanych w języku niemieckim występowało słowo „Hof”, które dotyczyło całej posiadłości, ale mogło również odnosić się do dziedzińca, zagrody, folwarku, gospodarstwa i tym podobnie¹⁰. Pojawiający się znacznie rzadziej wyraz „Herrenhaus” jest odpowiednikiem „domu pańskiego”. Szczególnie często występująca nazwa „Hof”, używana w tym samym znaczeniu, co łacińska „aula”, obowiązywała w późniejszej literaturze¹¹. W zespołach gdańskich rezydencji podmiejskich, takich jak Sopot, Strzyża, Oliwa czy Polanki, od XVIII wieku przy nazwach umieszczano numery wynikające z kolejności wpisów do ksiąg klasztoru oliwskiego lub rozmieszczenia w terenie. Określenie „Dwór” w połączeniu z numerem bądź nazwą własną przyjęło się powszechnie w literaturze¹².

Termin „Dwór” z kolejnym numerem w opowieści o Polankach dotyczyć będzie założenia ze wszystkimi budynkami mieszkalnymi i gospodarczymi, ogrodem i lasem w historycznych granicach własności. W odniesieniu do większości obiektów zaproponowano nazwę własną posiadłości, udokumentowaną w poszczególnych okresach historycznych, utrwaloną w tradycji imieniem właściciela bądź wynikającą z aktualnej funkcji użytkowej. Główny budynek mieszkalny nazywany będzie dworem, siedzibą mieszkalną, budynkiem dworu lub pałacem. Nazwy innych elementów zagospodarowania oraz architektury ogrodowej przyjęto zgodnie z zasadami powszechnie obowiązującymi w polskiej literaturze¹³.

6 Petrus de Crescentiis, *Ruralium commodorum libri XII*, w polskim tłumaczeniu P. Trzycielskiego: *Piotra Krescentyna Księgi o gospodarstwie i opatrzeniu rozlicznych, pożytków każdemu stanowi potrzebne*, Kraków 1549, ks. I, s. 23; podano za: T. Jakimowicz, *Dom pański jako ma być postawion*, [w:] *Renesans, sztuka i ideologia*, s. 424.

7 J. Łuszczkiewicz, *Przyczynek do historii architektury dworu szlacheckiego w Polsce w XVI wieku*, „Pamiętnik Wydziału Filologicznego i Filozoficzno-Historycznego Akademii Umiejętności”, VIII, 1890, s. 193–222; por. też inwentarze: Z. Gloger, *Budownictwo drzewne w dawnej Polsce*, Warszawa 1907, s. 285, 293; a także A. Miłobędzki, *Krótką nauką budowniczą dworów, pałaców i zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, Wrocław 1957, s. 72.

8 T.S. Jaroszewski, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981, s. 23.

9 AP Gd., 940/426.

10 J. Samp, *Gdańskie dwory i pałace*, Gdańsk 1998, s. 5.

11 F. Schultz, *Chronik der Stadt Seebad Zoppot*, Danzig 1905; J. Muhl, *Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe*, Danzig 1938; E. Keyser, *Oliwaer Studien II*, ZWG, Danzig 1928, h. 68.

12 J. Stankiewicz, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. II, Gdańsk 1982, s. 444.

13 L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1978, s. 903–914.

na następnych stronach:
ilustracja nr 2.
Plan okolic Gdańska,
lata 1806–1807.